

ततोपि किं स्यादित्यत आह पौरा इति दुष्टे मनसि इन्द्रियाण्यपि दुष्टानि भूत्वानकचित्स्थैर्यं लभन्ते एवं बुद्धिरपि दुष्टासतीयदर्थं यमर्थं धनपुत्रादिकं हितमिति अध्यवस्यतिस एवानर्थो दुःखदायी भूत्वा परिषीदति न श्यति ॥ १२ ॥ नष्टोप्यर्थो दुःखद इत्याह यदिति यत्बुद्धिः सहितं मनः अर्थनाशादूर्ध्वं अध्यास्ते स्मरति तन्मनोऽपि परिषीदति मनस्तापेन बुद्धिरपि तप्यत इत्याह पृथगिति संकल्परूपेण मनो यदा बुद्धेः सकाशात् पृथक् भवति तदा तत्केवलं मन इत्युच्यते वस्तुतस्तु तदेव बुद्धिरतस्तत्तापेन बुद्धिरपि तप्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ बुद्धिर्मानसो रनात्मनो स्तापे आत्मनः किं नष्टमत आह सार्धेन तत्रेति एनमात्मानं तत्र बुद्धौ विधृतं प्रतिबिम्बरूपेण स्थापितं रजः बुद्धिगतो रजो गुणो दुःखैकफलदः पर्यवतिष्ठते व्याप्नोति तथा च बुद्धिर्धर्माः परिच्छेदपरितापादयस्तदुपहिते आत्मनि भांतीत्यर्थः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव साराममात्रो ह्यवरोपि दृष्टः सहिस्त्वमो भूत्वा ध्यायती वले लायती वेत्यादि श्रुतिभ्यः तैर्बुद्धिगुणैरात्मापि तप्यत एवेति फलितमाह तदिति तत्तस्माद्धेतोः मनः रजसा सहसख्यं कुरुते प्रवृत्त्युन्मुखं भवतीत्यर्थः ततः किमत आह संगतं मन उपाधिकं तं आत्मानं पौरं रजनं इन्द्रियाणि चादाय स्ववशे कृत्वामनः कर्तुरजसे रजः फलाय दुःखाय प्रयच्छति यथा दुष्टो मात्यो राजानं पौरं रजनं च स्वाधीनं कृत्वा शत्रवेऽर्पयति तद्वद राजसेन मनसा आत्मा बुद्धि रिन्द्रियाणि च बद्धानीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति शांति ०

पौराश्चापि मनसस्तस्तेषामपि चलास्थितिः ॥ यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते सोऽनर्थः परिषीदति ॥ १२ ॥ यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिषीदति ॥ पृथग्भूतं मनो बुद्ध्या मनो भवति केवलं ॥ १३ ॥ तत्रैनं विधृतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते ॥ तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतं ॥ तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति ॥ १४ ॥ इति श्रीमहा भारते शांति ० मोक्ष ० शुकानुप्रश्ने चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥ ५३ ॥ भीष्म उवाच भूतानां परिसंख्यानं भूयः पुत्रनिशामय ॥ द्वैपायनमुखाद्भूषं श्लाघया परयानघ ॥ १ ॥ दीप्तानलनिभः प्राह भगवान्धूमवर्चसे ॥ ततोहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्रनिदर्शनं ॥ २ ॥ भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता ॥ गंधोगुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापनाधृतिः ॥ ३ ॥

मो ० नै ० भा ० चतुष्पंचाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥ ॥ ५३ ॥ एवं प्रसूतस्य बन्धस्य मोक्षार्थं व्यासेनोक्तमुपायं वक्तुं प्रतिजानीते भीष्मः भूतानामिति चिदात्मोपाधिभूतानां स्वादीनां परिसंख्यानं निवारणं भूय इति प्रागुक्तमेवाध्यात्मं पुनः श्लाघया धन्योहमीदृशमध्यात्मं ज्ञातवानिति बुद्ध्या निशामय शृणु ॥ १ ॥ दीप्तेति अज्ञानेनानावृतो वद्विनिभः आवृतो धूमतुल्यः निदर्शनं निश्चितं शास्त्रमज्ञानापनोदकं ॥ २ ॥ एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनष्वद्रस्वमदीर्घमित्यादि श्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धानां चतुर्विधपरिमाणादिगुणानामाश्रयो भूतान्येवेत्यात्मनो निर्गुणत्वसिद्ध्यर्थं भूम्यादिगुणान्विभजते भूमेरिति स्थैर्यमचांचल्यं गुरुत्वं पतनप्रतियोगीगुणः प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता गुरुत्वं प्रथमानतापि द्रुपटिः शक्तिर्गन्धमहणसामर्थ्यं संघातः श्लिष्टावयवत्वं स्थापनामनुष्याद्याश्रयत्वं धृतिः पांचभौतिके मनसि यो धृत्यंशः स पार्थिवः स्थैर्यशब्देनैवोपात्त इति धृतिशब्देनात्र भूतांतरप्रवेशस्थानत्वमुच्यते ॥ ३ ॥